

Syntactische variatie in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden : Rood en groen in de adresformule

1. Syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep

In het raam van mijn onderzoek naar Middelnederlandse oorkonden uit de 13de en 14de eeuw, heb ik de adresformule onderzocht en aan de hand van deze formule een studie gemaakt van de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep in de bijzin⁽¹⁾.

Eerst wil ik een overzicht geven van de bestaande theoretische en empirische studies over dit onderwerp, ten tweede stel ik de resultaten van mijn eigen onderzoek met betrekking tot de adresformule voor, ten derde zal ik de theoretische bevindingen trachten toe te passen op mijn eigen resultaten.

In Nederlandse bijzinnen kan in de werkwoordelijke eindgroep de syntactische volgorde variëren, men kan zeggen

1] *Hij denkt dat zij het zullen zien* → Vf + Inf; rood
of

2] *Hij denkt dat zij het zien zullen* → Inf + Vf; groen

De volgorde is in het eerste geval persoonsvorm (Vf; *Verbum finitum*) plus infinitief en in het tweede geval infi-

⁽¹⁾ Dit opstel is de herwerkte tekst van een presentatie op het *Colloquium voor doctorandi en habilitandi van de Duitstalige Neerlandistiek* te Munster, gehouden op 24 november 2006.

nitief plus persoonsvorm. De eerste variant wordt «rood» genoemd, de tweede «groen», in aansluiting bij het onderzoek van Pauwels (1953), die de geografische spreiding van de varianten met de kleuren rood en groen op kaarten heeft weergegeven.

Deze variatie in de werkwoordelijke eindgroep is niet alleen bij infinitieven mogelijk, maar ook bij een constructie met voltooid deelwoord (VD) en persoonsvorm

3] *Hij denkt dat zij het heeft gezien* →Vf + VD; rood
of

4] *Hij denkt dat zij het gezien heeft* →VD + Vf; groen

De volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep is vrij goed bestudeerd : in heel wat studies is het fenomeen telkens uit een ander perspectief, met ander materiaal, voor verscheidene regio's en ook voor verschillende tijdperken onderzocht.

Ik zal eerst een overzicht geven van de bestaande theoretische en empirische studies waarin de syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep behandeld wordt.

1.1. MIDDELNEDERLANDS

Reeds in het **Middelnederlands** komt syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep voor. In haar onderzoek, gericht op de zin *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen* uit de adresformule in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden, heeft Marynissen (1999) aangetoond dat de volgorde *sullen sien* (dus Vf + Inf; rood) in Brugge al rond het jaar 1260 de standaard geworden is, terwijl het standaardiseringproces in andere regio's van het taalgebied (veel) later plaatsvindt. In de 13de eeuw komt in vele regio's naast *sullen sien* ook *sien sullen* voor;

in de loop van de 14de eeuw schakelt men echter in het algemeen over naar *sullen sien*.

In de studie over ambtelijke teksten uit Gent uit de 13de eeuw heeft De Meersman (1975) vastgesteld dat in dit materiaal de varianten rood en groen bij hulpwerkwoord en infinitief ongeveer even vaak voorkomen ⁽¹⁾.

Voor 14de-eeuwse teksten uit Gouda toont Van Leuvensteijn (1987) dit eveneens aan; in de loop van de tijd vindt hier een verschuiving richting groene volgorde plaats, waarbij het opvallend is dat de verschuiving bij de drie onderzochte hulpwerkwoorden *hebben*, *zullen* en *zijn* (in combinatie met een infinitief of voltooid deelwoord) niet tegelijkertijd, maar met een zekere vertraging plaatsvindt.

Het onderzoek van De Meersman (1990) naar de werkwoordelijke eindgroep in Vlaamse en Brabantse teksten laat zien dat in de 13de eeuw rood en groen ook hier naast elkaar voorkomen, maar dat de rode volgorde in de loop van de eeuw vooral in Brabant duidelijk in frequentie afneemt.

Een vergelijkbare evolutie heeft Coussé (2003) in Hollandse teksten vastgesteld: in Holland, waar de groene volgorde al in de 13de eeuw de voorkeur heeft, verdringt deze in de loop van de 15de eeuw de rode volgorde bijna helemaal. De gegevens van Coussé voor de 17de eeuw tonen echter dat men later weer overschakelt naar de rode volgorde.

Samenvattend kunnen we voor het **Middelnederlands** concluderen:

In de adresformule *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen* wordt de rode volgorde in de loop van

⁽¹⁾ De combinatie van hulpwerkwoord en voltooid deelwoord wordt in deze studie buiten beschouwing gelaten.

de 13de en de 14de eeuw de norm, maar in andere tekstdelen uit oorkonden en in andere tekstsoorten verdringt de groene volgorde in de loop van de 14de eeuw de rode volgorde.

- adresformule : *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen*
 - o 13e eeuw : rood en groen (Vf + V; V + Vf)
 - o vanaf 14e eeuw : rood (Vf + V)
- overige tekstdelen en tekstsoorten
 - Gentse oorkonden
 - o 13de eeuw : rood en groen (Vf + V; V + Vf)
 - oorkonden uit Gouda
 - o 14de eeuw : rood en groen (Vf + V; V + Vf)
 - o 16de eeuw : groen (V + Vf)
 - Vlaamse oorkonden
 - o 13de eeuw : rood en groen (Vf + V; V + Vf)
 - o 14de eeuw : groen (V + Vf)
 - Brabantse oorkonden
 - o 13de eeuw : rood en groen (Vf + V; V + Vf)
 - o 14de eeuw : groen (V + Vf)
 - Hollandse teksten
 - o 13de eeuw : groen (V + Vf)
 - o 15de eeuw : groen (V + Vf)

1.2. MODERN NEDERLANDS

In de moderne Nederlandse standaardtaal komen in de bijzin beide syntactische varianten voor, zowel bij de combinatie van hulpwerkwoord met infinitief als met voltooid deelwoord (Vf + V, V + Vf). Voor de infinitiefconstructie bij modale hulpwerkwoorden geldt de mogelijke variatie

echter alleen voor tweeledige werkwoordelijke eindgroepen :

Bij de modale hulpwerkwoorden *zullen, mogen, moeten, kunnen* en *willen* is plaatsing van het zelfstandig werkwoord zowel aan het begin als aan het eind van de eindgroep mogelijk, maar alleen als die eindgroep uit twee werkwoorden bestaat (infinitief en persoonsvorm) (ANS 1997 : 1072).

Voor de combinatie van hulpwerkwoord en voltooid deelwoord geldt :

In tweeledige eindgroepen die bestaan uit *hebben, zijn* (hulpwerkwoorden van tijd) of *worden* (hulpwerkwoord van het passief) en een voltooid of passief deelwoord, zijn er twee volgordes mogelijk, ongeacht de vorm van het hulpwerkwoord (persoonsvorm of infinitief) : deelwoord - hulpwerkwoord of hulpwerkwoord - deelwoord. (ANS 1997 : 1067).

Voor beide constructies, met infinitief en met VD, geldt dus volgens de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS) dat in de standaardtaal beide volgordes, rood én groen, correct zijn. De ANS vermeldt echter ook dat de rode volgorde in formeel taalgebruik de voorkeur krijgt (ANS 1997 : 1072).

Het gebruik van de groene volgorde wordt door de ANS echter ook als kenmerkend voor de dialecten in het noorden en het noordoosten van het taalgebied beschouwd (ANS 1997 : 1072), in aansluiting bij de resultaten van dialectonderzoek van de AND (Atlas van Nederlandse dialecten) en ook van Pauwels (1953) en Stroop (1970) :

Ten noorden van de lijn Amsterdam-Zwolle is er een duidelijke voorkeur voor de volgorde 'gebracht heeft', maar komt 'heeft gebracht' ook incidenteel voor. Ten zuiden van deze lijn heeft de groene volgorde nog steeds de overhand, maar komt de rode alles behalve incidenteel voor. In Brabant en Limburg is het gebruik van de rode volgorde zelfs in de meerderheid (AND 1991 : 36v.).

De groene volgorde wordt overigens in het noorden en het noordoosten bij de twee verschillende constructies

(met infinitief of met deelwoord) niet even vaak gebruikt : bij *zullen* plus infinitief (*dat ... zal zeggen* vs. *dat ... zeggen zal*) stelt Gerritsen vast dat de groene volgorde vooral in de kop van Holland, in Friesland, Groningen en Drenthe frequent is, waarbij opmerkelijk is dat groen bij infinitief «aanzienlijk minder vaak en in een kleiner gebied voorkomt dan in de constructie met het deelwoord» (AND 1991 : 37v.).

Recent onderzoek van De Sutter, Geeraerts en Speelman (2005) met gesproken (Standaard) Nederlands als materiaal⁽¹⁾ – dus geen dialecten – geeft een ander beeld. Hun onderzoek laat zien dat in spontane privégesprekken de groene volgorde in het hele taalgebied (in Nederland én in Vlaanderen) de voorkeur krijgt; alleen in Groningen, Drenthe en Friesland is het percentage voor de groene volgorde slechts 42,2 % (in tegenstelling met de ANS en de resultaten uit het dialectonderzoek van de AND, Stroop en Pauwels), terwijl Oost-Vlaanderen de koploper is met de groene volgorde, die maar liefst in 93,3 % van de vindplaatsen optreedt (De Sutter e.a. 2005 : 108). De Sutter e.a. constateren in hun materiaal een duidelijke samenhang tussen de communicatieve context en de syntaxis van de werkwoordelijke eindgroep (De Sutter e.a. 2005 : 124).

Samenvattend kunnen we voor het **Moderne Nederlands** dus stellen :

- standaardtaal (ANS)
 - o rood en groen (Vf + V; V + Vf) mogelijk en correct
 - o voorkeur voor Vf + V in formeel taalgebruik

⁽¹⁾ Het materiaal voor hun onderzoek komt uit het «CONDIV-Corpus» en het «Corpus Gesproken Nederlands» (cf. De Sutter e.a. 2005 : 103).

- dialecten (ANS / AND)
 - o groen (V + Vf) kenmerkend voor noorden en noord-oosten van het taalgebied
- gesproken Nederlands
 - o communicatieve context invloedrijk
 - o in spontane privégesprekken : duidelijke voorkeur voor groen (V + Vf)

1.3. BEÏNVLOEDENDE FACTOREN

Het is duidelijk dat in de verschillende variëteiten van de Nederlandse taal, de standaardtaal, de dialecten, gesproken en geschreven taal, volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep optreedt. Onduidelijk is echter wat de keuze tussen de varianten rood en groen bepaalt. Hoewel er al veel onderzoek omtrent het verschijnsel van de syntactische variatie in de eindgroep verricht is, is er tot nu toe geen alomvattende linguïstische verklaring opgesteld.

Verschillende factoren worden als bepalend beschouwd : deze factoren zijn grammaticaal (cf. 1.3.1.), semantisch (cf. 1.3.2.), sociolinguïstisch (cf. 1.3.3.) en prosodisch-ritmisch (1.3.4.) van aard.

Ook via de taaltypologie (cf. 1.4.) probeert men het ontstaan en de ontwikkeling van de twee varianten te verklaren.

1.3.1. *De grammaticale factor*

1.3.1.1. *Het combinatietype*

De volgorde van de werkwoorden in de eindgroep hangt volgens Haeseryn samen met het gekozen hulpwerkwoord

en de hiervan afhankelijke constructie (Haeseryn 1990 : 88, 340) : bij een combinatie van een hulpwerkwoord met een infinitief wordt bij voorkeur de rode volgorde gebruikt, bij de combinatie van een hulpwerkwoord met een voltooid deelwoord de groene volgorde, dus

- 1] ... dat hij kan *komen* Vf + Inf
2] ... dat hij dit *gezegd* heeft VD + Vf

In passieve zinnen, vooral met het hulpwerkwoord *zijn*, komt vooral de groene volgorde voor :

- 3] ...*dat hij gekozen was* passief : VD + Vf

1.3.1.2. *Nominaal ↔ verbaal*

In het Nederlands kan men – zoals in vele andere talen – een onderscheid maken tussen nominale en verbale participia en predicaten.

Bij een nominaal predicat is het hulpwerkwoord een koppelwerkwoord of *copula* en het voltooid deelwoord een predicatief attribuut met de eigenschappen van een adjectief. Bij een constructie met adjectief zeggen we :

- 4] *Ik weet dat Jan ziek is*

en niet

- 5] **Ik weet dat Jan is ziek*

Bij een adjectief staat de persoonsvorm van de *copula* altijd achter het adjectief (a.h.w in «groene volgorde»). Omdat een nominaal participium op een adjectief lijkt, moet in het geval van een nominaal predicat (Pn) de persoonsvorm van het koppelwerkwoord (Vfk) achter het participium staan⁽¹⁾ :

- 6] *omdat deze mening bekrompen is* (Pn + Vfk)

⁽¹⁾ De afkortingen Pn, Pv, Vfk en VfH neem ik hier over van Michels 1959.

7] *omdat deze mening is bekrompen (*Vfk + Pn)

De groene volgorde is hier dus beter, volgens Michels zelfs de enige optie; hij keurt in een zin als [7] de rode volgorde af (Michels 1959 : 210).

Bij een voltooid deelwoord met verbaal karakter (Pv) is het hulpwerkwoord een echt hulpwerkwoord en het voltooid deelwoord een echt participium. In dit geval zijn beide volgordes juist, de persoonsvorm van het hulpwerkwoord (Vfh) kan voor of achter het participium geplaatst zijn :

8] *nadat ik een uur geslapen had* (Pv + Vfh)

9] *nadat ik een uur had geslapen* (Vfh + Pv)

Hier zijn volgens Michels beide volgordes, rood en groen, mogelijk (Michels 1959 : 210).

1.3.2. *De semantische factor :*
dynamisch ↔ statisch

Bij de twee volgordevarianten rood en groen zijn twee verschillende conceptualiseringën mogelijk, waardoor verschillende interpretatieve effecten ontstaan, met name *dynamisch* en *statisch* : het verbale participium drukt een verandering in de tijd uit, terwijl bij een nominaal participium een toestand wordt aangegeven (cf. Pardoën : 1991 : 16-17).

De rode volgorde stimuleert de dynamische interpretatie (statisch lijkt hier foutief), terwijl de groene volgorde zowel een statische als een dynamische interpretatie toelaat. Van der Horst onderscheidt een *activiteits-interpretatie* en de zo genaamde *kapsel-interpretatie*, dit op grond van zijn voorbeeld (van der Horst 1993 : 192) :

10] *dat ze haar haar heeft opgestoken* (dynamisch, activiteit)

11] *dat ze haar haar opgestoken heeft* (statisch, «kapsel»)

Bij zin [10] met de rode volgorde is alleen de interpretatie mogelijk dat de vrouw met haar eigen handen, actief haar haar heeft bewerkt; in zin [11] met groene volgorde zijn twee interpretaties mogelijk : of de vrouw was zelf actief of zij heeft een bepaald kapsel, namelijk opgestoken haar; of zij dat zelf heeft gedaan of iemand anders blijft in het midden. De syntactische variatie maakt hier dus twee interpretaties mogelijk : een *activiteitslezing* of een *toestandslezing* (Arfs 2007 : 224).

1.3.3. Sociolinguïstische factoren

1.3.3.1. *Prestigevariant ↔ gestigmatiseerde variant*

Meerdere sociolinguïstische factoren kunnen een rol spelen bij de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep. Sturm (1991), vertegenwoordiger van het generativisme, beschouwt de varianten rood en groen in het Moderne Nederlands als vrije varianten. Dit betekent dat semantische factoren de keuze niet kunnen bepalen.

De syntactische variatie wordt in deze opvatting verklaard door de mate van aandacht van de taalgebruiker voor de taal : de rode volgorde is de prestigevariant, de groene volgorde de gestigmatiseerde variant. In formele taal en in geschreven taal wordt de rode volgorde als juist beschouwd, terwijl de groene vaker voorkomt in informeel taalgebruik en in gesproken taal. Hoe groter de aandacht voor de taal, hoe vaker de rode volgorde gebruikt wordt.

1.3.3.2. *Interactie ↔ redactionele controle*

De reeds genoemde studie van De Sutter, Geeraerts en Speelman (2005) toont aan dat de communicatieve context een invloed heeft op de volgordevariatie in de werk-

woordelijke eindgroep : de onderscheiding van formeel en informeel taalgebruik is volgens deze studie niet nauwkeurig genoeg en ook de verdeling in de categorieën schriftelijk tegenover mondeling taalgebruik is niet toereikend. Doorslaggevend is volgens De Sutter, Geeraerts en Speelman het register, dat wil zeggen de mate van interactie en productiedruk. In spontane privégesprekken krijgt de groene volgorde in het hele taalgebied de voorkeur, wat veroorzaakt wordt door de hoge interactiviteit en de hoge productiedruk. Minder interactie en minder productiedruk aan de ene kant en een grote redactionele controle aan de andere kant, zoals bijvoorbeeld in journalistieke teksten, bevorderen het gebruik van de rode volgorde.

1.3.4. *Prosodisch-ritmische factoren*

Prosodisch-ritmische factoren worden in verschillende studies als verklarend element aangehaald, maar ze zijn ook telkens weer erg omstreden (cf. De Meersman 1975/1980/1990; De Schutter 1991/1996; Swerts 1998; Duinhoven 1998; Arfs 2007; De Sutter 2007).

1.3.4.1. *Het aspect lengte*

De lengte van de bijzin en de lengte van de werkwoordelijke eindgroep zelf heeft invloed op de syntactische structuur van de eindgroep. De groene volgorde is vooral in kortere zinnen geschikt, terwijl de rode volgorde in langere zinnen voor meer overzichtelijkheid zorgt (cf. Duinhoven 1998 : 115). De lengte van het middenstuk (het zingedeelte tussen inleidende conjunctie en de werkwoordelijke eindgroep) beïnvloedt ook de volgorde in de eindgroep : 'hoe langer het middenstuk [...], hoe groter de voorkeur voor de rode volgorde [aux + part]' (De Sutter e.a. 2007).

In langere werkwoordelijke eindgroepen krijgt eveneens de rode volgorde de voorkeur, terwijl de groene volgorde in de eindgroep met slechts twee of drie werkwoorden vaker voorkomt. Dit geldt in elk geval voor de adresformule in oorkonden uit Holland, Utrecht en Brabant (cf. Marynissen 1999 : 144) : hoe meer constituenten de werkwoordelijke eindgroep omvat, hoe hoger het percentage voor het gebruik van de rode volgorde.

1.3.4.2. *De wetmatigheid van de accentuering*

1.3.4.2.1. *Het platte-hoed-intonatiepatroon*

Volgens de wetmatigheid van de accentuering heeft de taalgebruiker de neiging om zware en lichte accentgroepen min of meer regelmatig te laten alterneren (De Schutter 1991 : 314).

De botsing van hoofd- en nevenaccent wordt vermeden, evenals het beklemtonen van het zinseinde. Gaat een beklemtoond element de werkwoordelijke eindgroep vooraf, wordt met de rode volgorde een gunstig intonatiepatroon bereikt, omdat het onbeklemtoonde hulpwerkwoord tussen twee accenten staat. Bij de groene volgorde botsen hoofd- en nevenaccent echter (bijna) direct op elkaar, wat qua intonatie en zinsmelodie minder mooi is :

12] dat hij het boek heeft gekocht

- // - - / Vf + V (rood)

13] dat hij het boek gekocht heeft

- // - / - V + Vf (groen)

In het algemeen vertonen Nederlandse declaratieve zinnen een bepaald intonatiepatroon met eerst een toonhoogtestijging en dan een toonhoogtedaling (cf. De Sutter e.a. 2007). Dit platte-hoed-intonatiepatroon vormt samen met

de neiging tot een evenwichtige verdeling van accenten het *principe van ritmische alternering* (PRA) (De Sutter e.a. 2007).

1.3.4.2.2. *Het punthoed-intonatiepatroon*

Beperkt tot de werkwoordelijke eindgroep (zonder linker- of rechtercontext) spreekt Arfs van een ander gunstig ritmisch patroon: het punthoed-intonatiepatroon: ^- (Arfs 2007: 226). Afhankelijk van de prosodische opbouw van het gebruikte voltooid deelwoord varieert de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep:

Participia kunnen in drie categorieën worden verdeeld:

- hoofdaccent aan het begin van het woord: *ópgebeld*
- hoofdaccent midden in het woord: *gelézen*
- hoofdaccent aan het einde van het woord: *gepublicéérd*

De punthoed-structuur wordt bij een participium met klemtoon aan het begin door de rode volgorde bereikt: voor *is opgebeld* is de structuur ^- -. Bij de groene volgorde (*opgebeld is*) zou de ongunstige structuur $\text{^---$ ontstaan.

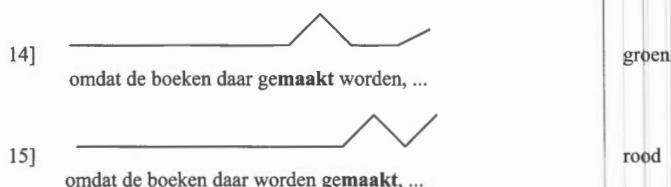
Bij een participium met klemtoon op het einde komt het punthoed-patroon met de groene volgorde tot stand: voor *gepubliceerd heeft* wordt door het voorafgaand participium de structuur ---^ voortgebracht, terwijl *heeft gepubliceerd* tot de ongunstige structuur ----^ leidt (cf. Arfs 2007: 226)⁽¹⁾.

De prosodische bouw van het voltooid deelwoord heeft volgens Arfs invloed op de syntactische structuur van de werkwoordelijke eindgroep.

⁽¹⁾Bij participia met de klemtoon in het midden is het woord zelf al «in evenwicht» en vormt het op zich een punthoed-patroon; de pre- of postpositie van het hulpwerkwoord maakt dan niet veel uit: *heeft gelezen* --^ tegenover *gelezen heeft* ^- ..

1.3.4.3. Grensmarkering

De verdere omgeving van de werkwoordelijke eindgroep is niet onbelangrijk. Draagt het participium het hoofdaccent en volgt op de werkwoordelijke eindgroep een zinsnede, een nieuw element, dan is er *prosodische ruimte* nodig: het hoofdaccent van het voltooid deelwoord en het intonatiepatroon voor het aanduiden van een nieuwe zinsnede vallen in het optimale geval niet samen, maar laten door onbeklemtoonde lettergrepen prosodische ruimte over (cf. Swerts 1998 : 306).

(Fig. naar Swerts 1998 : 306)

In het geval van zin 14] *omdat de boeken daar gemaakt worden, ...* is er genoeg ruimte voor het accent op *-maakt* en de grensmarkering omdat het woord *worden* ertussen geschakeld is. In de andere variant, zin 15] *omdat de boeken daar worden gemaakt, ...*, vallen het accent en de zinsintontatie in de lettergreep *-maakt* samen.

Dit is echter minder wenselijk. In dit voorbeeld is daarom de groene volgorde geschikter dan de rode.

1.3.5. Samenvatting beïnvloedende factoren

De verschillende aanzetten bieden geen volledige verklaring voor de syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep. Het onderzoek wordt bemoeilijkt door het

feit dat sommige studies zich beperken tot de combinatie van hulpwerkwoord en voltooid deelwoord en zo geen verklaring kunnen bieden voor de variatie bij hulpwerkwoord en infinitief. Het in de verschillende studies onderzochte materiaal is nogal divers van aard : dialecten, standaardtaal, gesproken en geschreven taalmateriaal, en ook de methodes zijn naargelang verschillend : enquêtes, vertaalopdrachten, bandopnames van gesprekken etc. Als gevolg van deze diversiteit liggen de resultaten en de conclusies nogal uit elkaar.

De prosodisch-ritmische factoren kunnen volgens De Sutter e.a. als 'een van de meest bevredigende verklaringsmechanismen die totnogtoe voorgesteld zijn' (De Sutter e.a. 2007) worden beschouwd, maar tegelijkertijd stellen zij vast

dat het PRA onmogelijk als een dwingend principe met een categorisch effect opgevat kan worden, maar wellicht concurreert met andere, simultaan opererende woordvolgordebepalende mechanismen (De Sutter e.a. 2007).

Duidelijk is, dat de keuze voor een van de volgordevarianten niet volledig vrij is. De keuze voor rood of groen wordt ook niet door één factor bepaald, maar wordt door een **set van interagerende factoren** (De Sutter e.a. 2005 : 98) beïnvloed.

1.4. TYPOLOGIE : STRUCTURELE HARMONIE

Volgens de taaltypologie streven talen naar structurele harmonie : dat betekent dat in een taal een bepaling ofwel altijd voor de kern staat ofwel altijd erachter (Coussé 2003 :140). De volgorde in de werkwoordelijke eindgroep moet daarom in relatie tot de volgorde van de overige constituenten in de zin worden bekeken. In OV-talen wordt

de groene volgorde over het algemeen geprefereerd, terwijl in VO-talen meestal de rode volgorde de voorkeur krijgt, in de woorden van Greenberg :

Universal 16 : In languages with dominant order VSO, an inflected auxiliary always precedes the main verb. In languages with dominant order SOV, an inflected auxiliary always follows the main verb (Greenberg 1966 : 85).

Voor het 13de-eeuws Middelnederlands kunnen de syntactische varianten rood en groen bij een constructie met infinitief én participium als concurrerende alternatieven worden beschouwd. Gedurende de 14de en 15de eeuw verdringt de groene volgorde de rode volgorde, vooral in constructies met participium. In Hollandse teksten heeft Coussé aangetoond dat in de 17de eeuw de groene volgorde weer door de rode wordt verdrongen, in het bijzonder bij infinitiefconstructies (cf. Coussé 2003 : 245).

Deze verschuivingen verklaart Duinhoven (1998) door de synthetisering en herinterpretatie van de werkwoordelijke eindgroep : een samengesteld gezegde bestaat altijd uit een persoonsvorm en een bepaling. Oorspronkelijk wordt de persoonsvorm als kern en de infinitief/het participium als bepaling beschouwd. In de loop van de tijd verschuift het zwaartepunt van de betekenis echter, waardoor niet meer de persoonsvorm van het modale hulpwerkwoord, maar de infinitief (resp. het participium) als betekenisdragend element wordt beschouwd. Zo wordt de infinitief (het participium) tot kern en de persoonsvorm tot bepaling ; in zo'n synthetische combinatie staat de bepaling voor de kern (cf. Duinhoven 1998 : 100v.) :

analytische combinatie		synthetische combinatie
kern + specificatie	>	bepaling + kern

In de oudere taalfase gaat bij een groene volgorde *sien sullen* de bepaling (de infinitief) aan de kern vooraf ; door

de herinterpretatie en synthetisering wordt deze volgorde echter kern-bepaling (b] en d]). In het geval van de rode volgorde *sien sullen* gaat de kern, in de eerste fase dus de persoonsvorm, de specificatie vooraf, door de herinterpretatie in de tweede fase volgt de kern op de bepaling :

eerste fase :

a] rood : *sullen sien* → Vf + I : kern + bepaling

b] groen : *sien sullen* → I + Vf : bepaling + kern

tweede fase :

c] rood : *sullen sien* → Vf + I : bepaling + kern

d] groen : *sien sullen* → I + Vf : kern + bepaling

In gesynthetiseerde samenstelling is in het (Middel)Nederlands de basisvolgorde bepaling + kern (Coussé 2003 : 149, cf. Sturm 1990 : 396). In de eerste fase komt de groene volgorde met de basisvolgorde overeen, in de tweede fase de rode.

De rode volgorde heeft zich uit de volgorde in de hoofdzin ontwikkeld en moet daarom als oudste van de twee varianten worden beschouwd (Duinhoven 1998 : 107). In de eerste fase strookt deze echter met de basisvolgorde bepaling + kern; dit zou kunnen verklaren waarom de groene volgorde in de 14de, 15de eeuw terrein wint : deze structuur stemt met de basisvolgorde overeen.

In de 17de eeuw zijn de verhoudingen omgekeerd : door de herinterpretatie wordt de volgorde Inf + Vf als kern + bepaling geïnterpreteerd en strookt nu met de basisvolgorde, terwijl de rode volgorde Vf + Inf (geherïnterpreteerd als bepaling + kern) harmonieus bij de basisvolgorde aansluit.

2. De werkwoordelijke eindgroep in de adresformule

In mijn onderzoek naar syntactische variatie heb ik de werkwoordelijke eindgroep in de adresformule van bijna 2000 oorkonden uit de 13de en de 14 eeuw onderzocht. Het onderzochte materiaal komt uit het Corpus Gysseling (13de eeuw) en het Corpus Van Reenen-Mulder (14de eeuw), die mij op CD-Rom ter beschikking staan.

Het adres is een onderdeel van het protocol van een oorkonde; hier wordt vermeld aan welke persoon of groep van personen de inhoud van de oorkonde, dus de transactie of iets dergelijks, bekend wordt gemaakt.

2.1. BASISVARIANTEN VAN DE ADRESFORMULE

In de Middelnederlandse oorkonden worden vier verschillende basisvarianten voor de adresformule gebruikt, die ik type A, B, C en D heb genoemd :

Type A gaat terug op de Latijnse formulering *visuris et audituris* (de datief van het participium futurum actief) – «aan allen die zullen zien en die zullen horen». In het Middelnederlands komt dit type bijvoorbeeld voor als :

16] *allen den ghenen die dese lettren sullen sien ende horen*

Type B gaat eveneens terug op het Latijn : de formulering *praesentibus et futuris* (weer in de derde naamval), «aan de tegenwoordigen en toekomstigen», wordt in het Middelnederlands weergegeven als

17] *allen den ghenen die nu sijn ende wesen sullen*

Bij type C wordt het adres verkort tot de uitdrukking :

18] *allen lieden of allen luden*

Type D is een variant zonder vermelding van de geadresseerde en dus zonder gebruik van een adresformule. Dit type komt ten eerste in oorkonden voor, waar helemaal geen protocol wordt gebruikt en de oorkonde onmiddellijk met de dispositio, de rechtshandeling, begint, zoals 19] *Pieter Claes heeft verkocht*

Ten tweede valt het adres vaak weg bij oorkonden waarbij in de notificatio de werkwoorden *orconden* en *kennen* i.p.v. *cont maken/doen* gebruikt worden.

2.2. DE OPBOUW VAN DE BIJZINNEN VAN TYPE A EN TYPE B

Voor mijn onderzoek naar de syntactische variatie in de werkwoordelijke eindgroep heb ik de betreffende bijzinnen van type A (lezer) en type B (*praesentibus-futuris*) onderzocht.

In de **bijzinnen van type A** komen verschillende varianten voor, zoals

1. De tweeledige constructie in de combinatie van het hulpwerkwoord *sullen* en de infinitief *sien*, in rode en groene volgorde :

- *die sullen sien* → 1Inf; rood
- *die sien sullen* → 1Inf; groen

2. De combinatie van het hulpwerkwoord *sullen* en de twee paratactische infinitieven *sien* en *horen*, in rode en groene volgorde :

- *die sullen sien ende horen* → 2Inf; rood
- *die sien sullen ende horen* → 2Inf; groen

3. De combinatie van het hulpwerkwoord *sullen* en de drie infinitieven *sien*, *horen* en *lesen*, in rode en groene volgorde :

- *die sullen sien ende horen lesen* →3Inf; rood
- *die sien sullen ende horen lesen* →3Inf; groen

Bij deze variant met drie infinitieven ga ik ervan uit dat het hulpwerkwoord direct betrekking heeft op de paratactische infinitieven *sien* en *horen*; *horen* vat ik in deze constructie op als groepsvormend werkwoord, waar de infinitief *lesen* als werkwoordelijke aanvulling bij hoort.

Wat de adresformule betreft, zijn er zowel theoretisch als ook in de praktijk nog meer combinaties mogelijk, maar het gaat dan om perifere verschijnselen; de genoemde voorbeelden vormen de overgrote meerderheid van de vindplaatsen.

In de betrekkelijke **bijzin van type B** komen slechts twee syntactische varianten voor :

- *die ... wesen sullen* (groen)
- *die ... sullen sijn* (rood)

2.3. SYNTACTISCHE VARIATIE IN DE ADRESFORMULE : RESULTATEN

In de onderzochte oorkonden uit het Corpus Gysseling en het Corpus Van Reenen-Mulder komen 879 betrekkelijke bijzinnen van het type A (*die sullen sien ende horen lesen*), en 108 betrekkelijke bijzinnen van het type B (*die nu sijn ende wesen sullen*) voor.

2.3.1. Type B

Voor type B zijn de resultaten volkomen eenduidig : de standaardformule is *die nu sijn ende hierna wesen sullen*, in enkele gevallen is een ander lexem gebruikt in plaats van *wesen*, zoals in de formulering *sijn sullen* of *comen sullen*.

De volgorde is echter in 107 van de 108 eindgroepen dezelfde, namelijk groen. Voor de syntactische structuur van de bijzinnen van het type B zijn er dus geen regionale verschillen vast te stellen.

Type B komt in de 13de eeuw in 91 oorkonden voor, in de 14de daalt het aantal naar 17 vindplaatsen in 1111 documenten; in 12 van deze 17 gevallen gaat het om oorkonden uit Gent, waar type B als standaardvariant wordt gebruikt. Overal elders in het taalgebied speelt type B in de 14de eeuw een zeer beperkte rol.

2.3.2. *Type A*

De verdeling over de verschillende varianten is als volgt (cf. tabel 1): Type A komt in de 13de eeuw in 694 documenten voor, in de 14de eeuw nog in 185 oorkonden. De variant 3Inf; rood is veruit de frequentste; de variant met 2 infinitieven behaalt in de 13de eeuw nog bijna 100 vindplaatsen, maar in de 14de eeuw wordt deze variant nauwelijks nog gebruikt. Het zeldzaamst is het tweeledige type met maar 1 infinitief: in de 13de eeuw komt deze variant in minder dan 3 % van de documenten voor; in de 14de wordt hij geen enkele maal gebruikt. Duidelijk wordt eveneens dat bij alle drie de varianten, zowel die met 1 als met 2 als met 3 infinitieven de groene variant veel minder gebruikelijk is dan de rode. Relatief treedt de groene volgorde het vaakst op bij 2 infinitieven (in bijna 1/3 van de varianten met 2 infinitieven); bij de tweeledige eindgroep wordt de groene volgorde in ongeveer 1/4 van de gevallen gebruikt. Als er in de eindgroep echter 3 infinitieven

staan, wordt de groene volgorde slechts in 3 % van de attestaties gebruikt.

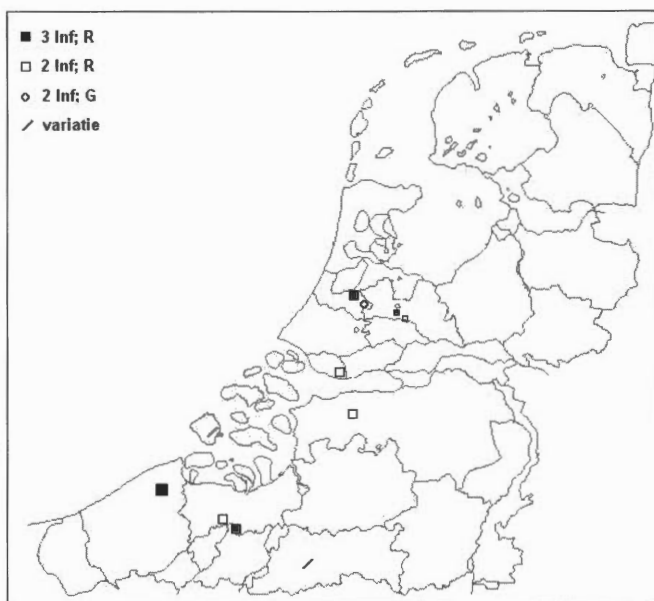
Tabel I

<i>wulijke eindgroep type A</i>	<i>13de eeuw</i>		<i>14de eeuw</i>		<i>1260-1400</i>	
	<i>819 documenten</i>		<i>1111 documenten</i>		<i>1930 documenten</i>	
3Inf; rood	544	78,4 %	172	93 %	716	81,5 %
3Inf; groen	17	2,4 %	7	3,8 %	24	2,7 %
2Inf; rood	69	9,9 %	2	1,1 %	71	8,1 %
2Inf; groen	27	3,9 %	1	0,5 %	28	3,2 %
1Inf; rood	15	2,2 %	0	/	15	1,7 %
1Inf; groen	4	0,6 %	0	/	4	0,5 %
andere structuren	18	2,6 %	3	1,6 %	21	2,4 %
Σ type A	694		185		879	

De duidelijke voorkeur voor de variant met 3 infinitieven in rode volgorde is toe te schrijven aan het feit dat maar liefst 439 Brugse adresformules deze structuur hebben. Maar ook zonder de gegevens van Brugge is de variant «3Inf; rood» al in de 13de eeuw het frequentst.

2.3.2.1. *Geografische verspreiding*

Het volgende kaartje laat de geografische verdeling van de verschillende varianten in de 13de eeuw zien :

Kaart 1, Adresformule 13de eeuw : syntactische variatie

In **Brugge** is de variant met 3 infinitieven met rode volgorde veruit het meest populair. In **Gent** komt naast de variant met 3 infinitieven in rode volgorde ook die met maar 2 infinitieven in rode volgorde voor. In beide Vlaamse schrijfcentra duikt de groene volgorde in de adresformule van type A niet op⁽¹⁾.

In **Middelburg** hebben we voor de 13de eeuw vrij weinig materiaal dat nogal veel variatie vertoont. Hier is het beeld niet eenduidig. In de 14de eeuw komt type A in Middelburg niet meer voor; de standaardvariant is hier type D zonder vermelding van een geadresseerde.

⁽¹⁾ De enige uitzondering is CG 839, a.D. 1289 uit Brugge van scribent 646.

In de **Kanselarij van de Graven van Holland** gebruiken de meeste sribenten de variant met 3 infinitieven in rode volgorde (3Inf; rood); maar één scribent wijkt van deze norm af en gebruikt de kortere variant met 2 infinitieven met groene volgorde (2Inf; groen).

Deze variant met 2 infinitieven, maar in rode volgorde (2Inf; rood), is de gebruikelijkste variant in **Dordrecht**.

In **Mechelen** is type B het meest populair; bij type A komen de variant met drie infinitieven in rode volgorde en de variant met 2 infinitieven in groene volgorde naast elkaar voor.

In **Brussel** hebben we voor de 13de eeuw vrij weinig materiaal met veel variatie. In de 14de eeuw komt type A nog in 27 (van 56) oorkonden voor, dan in 23 gevallen met 3 infinitieven met rode volgorde.

In **Breda** valt een lichte voorkeur voor de variant met 2 infinitieven met rode volgorde vast te stellen, maar ook voor dit schrijfcentrum beschikken we over weinig materiaal voor de 13de eeuw. In de 14de eeuw komt het type A in Breda bijna niet meer voor en in plaats daarvan wordt type D zonder adres als standaard gebruikt.

In **Utrecht** zijn in de 13de eeuw de varianten met 2 en 3 infinitieven in rode volgorde gebruikelijk; hier wordt de formule 3Inf; rood in de 14de eeuw de standaardformulering; dit in overeenstemming met het schrijfcentrum Brugge.

Samenvattend kan men stellen dat type A in de 14de eeuw enkel in Brugge en Utrecht nog heel vaak en als standaardformule wordt gebruikt. Voor de rest van het taalgebied geldt dat het adres met type A in de loop van de 14de eeuw niet meer vaak voorkomt. Indien dit type gebruikt wordt, dan echter gestandaardiseerd met 3 infinitieven in rode volgorde, dus :

20] *allen den ghenen die dese lettren sullen sien of horen lesen*

Het gebruik van type A daalt in de 14de eeuw van 85 % naar 17 %. De homogene formulering in 20] ten spijt kan deze variant zich niet als standaard doorzetten : de norm wordt hier de variant zonder adresformule (type D).

3. Beïnvloedende factoren in de adresformule

3.1. NIET-VERKLARENDE FACTOREN

Van de boven besproken mogelijke factoren die de keuze van rood en groen zouden kunnen bepalen, zijn de meeste in het geval van de adresformule niet van toepassing : we hebben niet met een voltooid deelwoord te maken, dus ook niet met een grammaticaal verschil tussen een verbaal en een nominaal predicat; voor de interpretatorische effecten geldt hetzelfde. Omdat in mijn onderzoek maar één tekstsoort onderzocht is, nl. oorkonden, kan er ook geen verschil in register zijn; en het is bij dit corpus ook zeer onwaarschijnlijk dat we met een prestigevariant en een gestigmatiseerde variant te maken zouden hebben.

3.2. VERKLARENDE FACTOREN

De prosodisch-ritmische factoren, met name het *principe van ritmische alternantie*, bieden wel een verklaring voor de verdeling van type A rood en type B groen :

In de kortere bijzinnen van type B is de groene variant gebruikt, in de langere zinnen van type A de rode variant. In de standaardvorm van type A is de werkwoordelijke groep, met hulpwerkwoord en 3 infinitieven, op zich vrij

lang. Ook dit spreekt voor het gebruik van de rode volgorde.

De syntactische structuur in de standaardvorm van de bijzinnen van type A en B sluit dus aan bij wat men op grond van het aspect *lengte* verwacht.

De accentuering van de bijzin van type A ziet er met rode volgorde als volgt uit :

21] Typ A : *allen den ghenen, die desen **brief** *sullen sien**

-- // -- /

ende horen lesen

-- /- /-

Met groene volgorde is de accentuering

22] Typ A : *allen den ghenen, die desen **brief sien** *sullen**

-- // / --

ende horen lesen

-- /- /-

Bij het eerste type met rode volgorde botsen hoofd- en nevenaccent niet op elkaar en alterneren de zware en lichte accenten volgens een regelmatig patroon; deze accentuering in 21] volgt dus de **wetmatigheid van de alternering** van zware en lichte accenten.

De bijzinnen van type B hebben als intonatie- of accentpatroon met groene volgorde de vorm :

23] Typ B : *allen den ghenen, die nu *sijn* **ende hierna***

-- /-

wesen sullen

// - - -

Met rode volgorde

24] Typ B : *allen den ghenen, die nu sijn ende hierna sullen*

-- /- --

sijn

//

Bij de rode volgorde eindigt de zin op een sterk beklemtoond element, wat echter te vermijden is (cf. De Schutter 1996 : 216); de groene volgorde daarentegen levert een mooi **platte-hoed-intonatiepatroon** met een **gunstig zinseinde-accent** op.

In beide formules zinnen zien we dus het principe van ritmische alternantie optimaal omgezet : bij type A met de rode, bij type B met de groene volgorde.

4. Conclusie

In de oorkondetaal bepaalt de keuze van de formule de structuur van de werkwoordelijke eindgroep :

- de betrekkelijke bijzin van type A omvat in de standaardvorm 3 infinitieven met rode volgorde
- de betrekkelijke bijzin van type B omvat in de standaardvorm 1 infinitief, dus een tweeledige eindgroep, in groene volgorde

Opmerkelijk is dat het niet uitmaakt in welk schrijfcentrum de oorkonde vervaardigd is. In sommige oorkonden worden beide adrestypes naast elkaar gebruikt : type A is dan consequent rood en type B consequent groen.

De formule

25] *allen den ghenen die dese lettren sullen sien of horen lesen*
die in Brugge al rond 1260 de standaardvariant is, verspreidt zich gedurende de 14de eeuw in deze vorm over het

hele taalgebied : type A wordt alleen nog met 3 infinitieven in rode volgorde gebruikt.

Dit normeringsproces ten spijt kan type A zich nochtans niet als standaardvariant voor de adresformule zonder meer doorzetten : het gebruik van type A daalt van 694 vindplaatsen in 819 oorkonden uit de 13de eeuw naar 185 in 1111 oorkonden in de 14de eeuw ; dat betekent een afname van 85 % naar 17 %. Type A (en ook type B) worden in de 14de eeuw door de variant D, zonder vermelding van het adres, verdrongen.

Voorts wordt uit mijn onderzoek duidelijk dat de Vlaamse schrijfcentra Brugge en Gent onafhankelijk van elkaar en zonder wederzijdse beïnvloeding een eigen oorkondetraditie ontwikkelen. Aan de andere kant blijken er dusdanige overeenkomsten tussen de schrijftradities in Utrecht en Brugge te zijn, dat wederzijdse beïnvloeding hier wel aannemelijk is, meer bepaald in de richting van Brugge naar Utrecht.

In de volgende fase zal worden onderzocht in welke mate de werkwoordelijke eindgroep in de vrijere narratieve tekstgedeeltes van een oorkonde variatie vertoont en in welke mate deze variatie door de gestandaardiseerde formules en hun vastgelegde syntaxis beïnvloed wordt.

5. Bibliografie

5.1. BRONMATERIAAL

- GYSSLING, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. m.m.v Willy PIJNENBURG. Reeks I : Ambtelijke bescheiden.'s-Gravenhage, 1977 (afgekort als CG).
- VAN REENEN, P.Th. en Maaïke J. MULDER, *Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands*. versie december 2002 (afgekort als CRM).

5.2. GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Algemene Nederlandse Spraakkunst.* (ANS) W. HAESERYN, K. ROMIJN, G. GEERTS, J. DE ROOIJ, M.C. VAN DEN TOORN (eds.). Groningen – Deurne 1997.
- ARFS, M., «Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in Nederlandse bijzinnen», in: *Neerlandistiek in contrast*. Bijdrage XVIde Colloquium Neerlandicum. Gent 2007, 223-245.
- COUSSÉ, E., «Volgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin», in: *Taal en Tongval* 55, 138-156.
- DE MEERSMAN, A., «De plaatsing in de bijzin van enkele hulpwerkwoorden en de aanvullende infinitief in 13de-eeuwse Gentse teksten», in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde* (1975), 234-254.
- DE MEERSMAN, A., «Woordvolgorde in 14de-eeuws Brabants», in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde* (1980), 94-128.
- DE MEERSMAN, A., «Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets», in: *Taal en Tongval*, themanummer 3: *Dialectsyntaxis* (1990), 152-185.
- DE SCHUTTER, G., «Syntactische verklaring voor werkwoordvolgordes», in: *De Nieuwe Taalgids* 84 (1991), 312-319.
- DE SCHUTTER, G., «De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal», in: *Nederlandse Taalkunde* 3 (1996), 207-220.
- DE SUTTER, G. en D. SPEELMAN, D. GEERAERTS, «Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen», in: *Nederlandse Taalkunde* 10 (2005), 97-128.
- DE SUTTER, G. en D. SPEELMAN, D. GEERAERTS, «Luisteren schrijvers naar hun innerlijke stem? De invloed van ritmische factoren op de woordvolgorde in geschreven werkwoordelijke eindgroepen», in: *Neerlandistiek.nl* 2007 [07.01].
- DUINHOVEN, A.M., «Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep», in: *Nederlandse Taalkunde* 2 (1998), 96-119.
- GERRITSEN, M. (ed.), *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis*. Amsterdam 1991.

- GREENBERG, J.H., «Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements», in : J.H. GREENBERG (ed.) : *Universals of Language*. Cambridge 1966², 73-113.
- MARYNISSSEN, A., «'... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ...' Over volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in de Middelnederlandse bijzin», in : *Taal en Tongval*, themanummer 12 : De verschriftelijking van het Nederlands (1999), 136-158.
- MICHELIS, L.C., «Op de grens van copula en hulpwerkwoorden», in : *Taal en Tongval* 11 (1959), 206-212.
- PARDONEN, J., «De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde», in : *Forum der Letteren* (1991) 32, 1-20.
- PAUWELS, A., *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. Deel I – Tekst. Deel II – Kaarten. Leuven, 1953.
- STROOP, J., «Systeem in gesproken werkwoordsgroepen», in : J. STROOP (ed.) : *Nederlands Dialectonderzoek. Artikelen uit de periode 1927-1982*. Amsterdam 1983, 247-264.
- STURM, A., «Een syntactische verklaring voor de rode en groene volgorde», in : *De Nieuwe Taalgids* 83 (1990), 385-404.
- SWERTS, M., «Ritme als verklarende factor voor de keuze tussen groene en rode werkwoordsvolgorde in het Nederlands», in : *Nederlandse Taalkunde* 3 (1998), 299-308.
- VAN DER HORST, J.M., «Rode en groene volgorde en analytische taalkunde», in : *Voortgang* 14 (1993-1994), 187-197.
- VAN LEUVENSTELJN, J.A., «De werkwoordgroep in Gouds taalgebruik uit de 14de en 16de eeuw», in : *Taal en Tongval* 39 (1987), 1-20.

Ute BOONEN